

П. М. Білецький,

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПЕРШОПРОХІДНИК МАШИНОБУДІВНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ПОДІЛЛЯ ФРІДРІХ КРАМ

У статті аналізується виробнича і громадська діяльність одного з фундаторів машинобудівної промисловості в Подільській губернії, прусського підприємця Фрідріха Крама. З'ясовано, що підприємницький ризик і залежність від ринку відділяли цього городянина-господарника як власника-підприємця від поняття професії, але зближували з майстром-ремісником, прибуток якого забезпечував йому соціальний статус.

Ключові слова: Фрідріх Крам, Поділля, промисловість, підприємець.

У пореформений період Подільська губернія як «прикордонна територія» привертала неабияку увагу європейських промислових підприємців. Саме вони відіграли вирішальну роль у процесах індустріалізації та урбанізації в країнах Західної і Центрально-Східної Європи і, як зазначав відомий економіст Й. Шумпетер, були джерелом будь-якого капіталістичного розвитку. Творче господарювання підприємців під свою власну і повну відповідальність забезпечувало прискорення структурних зрушень в економіці [1].

Причини економічної міграції іноземних підприємців, основною групою серед яких були городяни-господарники, різні: економічний успіх або невдача власного підприємства на батьківщині, запрошення господарем підприємства або ж представниками центральних і губернських державних органів, бажання спробувати свої сили на чужині по інший бік звичних горизонтів їхнього досвіду, захоплення чимось незвичним на теренах невідомої країни, якою сприймали європейці Російську імперію в середині – другій половині XIX ст.

У статті аналізується виробнича і громадська діяльність одного з фундаторів машинобудівної промисловості в Подільській губернії Фрідріха Адольфовича Крама (1860 – після 1914). Він належав до тих німецьких підприємців, які, надихаючись зрушеннями епохи грюндерства 70-80-х років у новоствореній Німецькій імперії, вирішили освоювати світ на сході континенту. Розширення економічного потенціалу і далекоглядна фінансова політика російського уряду створили на початку 1880-х років нові потужні можливості для розвитку виробництва, в якому були зацікавлені освічені європейські підприємці та городяни-господарники.

Наприкінці 1880-х років Ф. Крам з членами своєї родини (22-річна дружина Амалія і 1-річна донька Олена) прибув до адміністративного центру Поділля, де вирішив продовжити виробничу діяльність, заснувавши підприємство машинобудівного профілю. Зважаючи на чинні міграційні норми в Російській імперії, єдиним способом легалізувати присутність у регіоні для нього було отримання у відділку поліції дозволу на проживання на території краю. Таким дозвільним документом могла бути відмітка в паспорті, або виданий в канцелярії подільського губернатора спеціальний легітимаційний квиток, що, як правило, видавався на 6 місяців. Після закінчення цього строку іноземним гостям для подальшого перебування в Російській імперії треба знову було отримувати дозвіл владних структур. Водночас для проїзду в інший регіон імперії іноземцям видавалися спеціальні квитки із зазначенням терито-

рій, дозволених для проїзду. В цьому документі фіксувалися й особи, які могли подорожувати з власником документа [19].

Наступним кроком на шляху легального заняття виробничою діяльністю в Кам'янці-Подільському було прийняття німецького майстра на роботу до одного з місцевих цехів. У 1888 р., на підставі Ст. 99 Ремісничого статуту і клопотання заявника, Ф. Крама і членів його родини зарахували до складу працівників слюсарного цеху «до закінчення терміну чинності паспорта, виданого йому Подільським губернатором» [14]. У грудні цього ж року він за рішенням Кам'янецького спрощеного ремісничого управління взяв трьох учнів навчатися слюсарної справи. Двоє з них – Густав Кункель та Іван Німець [11] – мали німецьке походження: або вони були мешканцями німецьких колоній, створених в Ольгопільському і Новоушицькому повітах у першій половині – середині ХІХ ст. [10; 4], або ж приїхали з території однієї із земель Німецької імперії разом із Ф. Крамом і його родиною. Ім'я третього учня – Антон Іванович [12] свідчить, що він був або вихідцем з південнослов'янських областей Австро-Угорщини, або ж підданого Сербії.

Безсумнівно, специфічний етнонаціональний склад учнів, прийнятих Ф. Крамом на навчання, зумовлювався кількома чинниками. По-перше, вони, як і сам майстер, належали до однієї соціальної групи – економічних мігрантів, які вступали в контакт з чужим середовищем, де діяли невідомі їм культурні стереотипи та необхідно було визначитися з новою для себе ідентичністю і сформулювати нові альтернативи. По-друге, своєю групою вони намагалися зберегти внутрішню й зовнішню відданість національним кореням, культурним і релігійним традиціям, а відтак спільними зусиллями освоїти новий простір, сприйняти нову соціальну ієрархію, поважати етнічні і конфесійні лінії розділу й водночас долати їх.

Приналежність городянина-господарника до середнього прошарку, орієнтованого на виробництво й торгівлю, набутий ним досвід ремісничої діяльності, наявність необхідного капіталу дозволили Ф. Краму стати власником одноповерхового кам'яного будинку на Торговій площі. Наприкінці 1880-х років у цьому приміщенні німецький підприємець заснував під свою особисту відповідальність чавуноливарний і механічний завод. Його робітники на токарних металообробних верстатах шліфували і рифлювали вальці для водяних млинів і вітряків, також виготовляли фарфорові вальці, сільськогосподарські землеробські знаряддя [17]. Це дало підстави сучасникам, зокрема упорядникові «Подольського адрес-календаря» (1895) В. Гульдману називати виробництво Ф. Крама Фабрикою землеробських знарядь у Кам'янці-Подільському [9]. На етапі становлення виробництва підприємство виконувало різноманітні роботи слюсарного профілю.

Отже, новостворене промислове підприємство Ф. Крама, на якому використовувалися металообробні токарні верстати, стало першим виробництвом подібного профілю в Кам'янці-Подільському і одним із перших у Подільській губернії. Устаткування для підприємств борошномельної галузі регіону, що виготовлялося на заводі, користувалося в краї великим попитом. Так, наприкінці 1880-х років загальна чисельність млинів у регіоні становила 3236, з яких 1434 належало поміщикам, 1470 – селянам, 124 – різним особам [8]. За вартістю продукції борошномельна галузь у цей період поступалася лише цукропереробним підприємствам. Інша продукція заводу Ф. Крама – сільськогосподарські землеробські знаряддя – наприкінці ХІХ ст. виготовлялася лише Чавуноливарним заводом в с. Лука Барська Літинського повіту, Заводом землеробських знарядь серба Д. Чатича в містечку Соболівка Гайсінського повіту, Чавуноливарним і механічним заводом князя П. Вітгінштейна в с. Браніца Могилівського повіту (закритий у 1882 р.), Механічним і мідноливарним за-

водом німця Ф. Бресера в містечку Муровані Курилівці Новоушицького повіту [15]. Водночас слюсарні послуги для містян Кам'янця-Подільського і мешканців навколишніх сіл у 1890-х роках надавалися майстернею німецького підприємця Карла Кеслера, що також розміщувалася на Новому плані [5].

Зауважимо, що від часу відкриття власного виробництва, в яке його власник інвестував первісний капітал, підприємницький ризик і залежність від ринку відділили городянина-господарника Ф. Крама як власника-підприємця від його професії, але зблизили з майстром-ремісником, прибуток якого забезпечував йому соціальний статус. Саме цим можемо пояснити набір німецьким підприємцем на свій завод (фабрику) в 1898-1899 рр. 6 учнів: Є. Царука, М. Мунчака, Ф. Вольського, С. Кушневича, В. Регульського, І. Левицького, про що він інформував ремісничого голову Рачковського. Ф. Крам також сплатив ремісничій управі внесок у сумі 6,6 руб. і передав на її підтримку ще 2 руб. Після завершення трьохрічного навчання власник заводу зобов'язувався сплатити учневі по 50 руб., а також 96 руб. «на харчі» [18]. Отже, система учнівства на Чавуноливарному і механічному заводі Ф. Крама організовувалася за цеховим статутом і обліковувалася в ремісничій документації, а всі його учні були набрані з місцевого населення та представляли головні його етнічні групи – українців і поляків. Це свідчило про поступове освоєння іноземним підприємцем і городянином-господарником нового простору, сприйняття ним нової соціальної ієрархії, повагу до етнічних і конфесійних ліній розділу, вдалу спробу долати їх.

На початку 1900-х років на Чавуноливарному заводі Ф. Крама вже працювало 14 робітників. Підприємство виготовляло різноманітні сільськогосподарські знаряддя праці й виробляло чи ремонтувало вальці для млинів. Інформація про це підприємство була розміщена в рубриці «Фабрики і заводи» довідкового видання «Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи» (1902) [6]. Напередодні війни на заводі вже працювало 19 осіб, а загальна потужність його двигунів становила 10 кінських сил, вартість виробленої продукції – 9 тис. руб. [3, с.5].

Виробничі успіхи Ф. Крама зумовили зростання авторитету серед громадськості Кам'янця-Подільського й членів лютеранської громади міста й Кам'янецького повіту, що в 1897 р. нараховувала понад 254 осіб (137 – чоловіків і 117 – жінок) [13]. У 1898 р. на його ім'я, як уповноваженого лютеранського товариства, була придбана ділянка землі для спорудження кірхи. За три роки силами громади церкву було збудовано, а її урочисте відкриття відбулося 1901 р. (сьогодні в поновлених стінах кірхи знаходиться дитяча спортивна школа №1, вул. Шевченка, 61 – П.Б.). Лютеранська кірха стала символом готовності представників німецької громади міста та його околиць до інтеграції в багатонаціональне середовище Кам'янця-Подільського.

На початку ХХ ст. Ф. Крам реалізував себе як місцевий політик, але для цього прийняв російське підданство. Під час чергових виборів (1901 р.) до Кам'янець-Подільської міської думи він виборов депутатський мандат і став гласним (виборним депутатом) від міщан адміністративного центру губернії. Зауважимо, що після змін (1892 р.) до Городового положення, запроваджених на практиці лише після нових виборів до міських дум у наступному році, гласним могла стати особа чоловічої статі, яка мешкала в місті не менше року й володіла нерухомістю на суму від 300 до 3000 руб. [7].

Входження Ф. Крама в суспільне життя міста забезпечувало сприяла інтересам місцевих підприємницьких груп, зокрема, виробничників, а також давало можливість неформального впливу на обрання чи переобрання гласни-

ми міської думи інших промисловців та купців. Безперечно, присутність цього виробничника в органах самоврядування була корисна для міста: в деяких випадках він підтримував громадські проекти власними фінансовими дотаціями. Ключовими питаннями роботи Кам'янець-Подільської думи в цей період вважалися міська інфраструктура, транспорт, торгівля й освіта. Так, у серпні 1901 р. міська дума заслухала доповідь міської управи про назву вулиці, що йшла від Нового мосту біля будинку Кам'янець-Подільського відділення Держбанку до Базарного майдану (тепер майдан Відродження), і ухвалила назвати безіменну вулицю за її найсуттєвішою ознакою – Банківською, а її межею визначити вулицю Петербурзьку (тепер Лесі Українки). На одному із засідань у 1910 р. міська дума ухвалила надати земельну ділянку на розі вулиць Транспортної та Петербурзької Подільському церковному історико-археологічному товариству для побудови там нового музейного будинку. При цьому преса педантично публікувала детальні повідомлення про діяльність цього органу та завжди інформувала про випадки, коли засідання думи не відбувалося.

Виборну посаду гласного Ф. Крам зберіг під час виборів до двох наступних дум міста Кам'янець-Подільського в 1906 і 1910 роках. У 1901 р. він також став членом Казенної палати Подільської губернії від платників податків [2]. Підприємець мав власний будинок на вулиці Транспортній (сьогодні – Князів Коріатовичів) [16].

Даних про виробництво Ф. Крама в період першої світової війни й української національної революції 1917-1920 рр. автором не виявлено. Припускаємо, що підприємець і його родина, як російські піддані, не були депортовані в східні губернії Російської імперії на початку Першої світової війни. Імовірноше вони покинули Поділля і виїхали до Німеччини на заключному етапі світової війни через складні умови ведення підприємницької діяльності. На початку 1920-х років на виробничій базі Чавуноливарного заводу Ф. Крама розпочав роботу Чавуноливарний, механічний завод, що був у підпорядкуванні Окружного лісгоспу. У 1923 р. тут працювало 29 осіб і 3 службовців, а загальна вартість виробленої продукції становила 12,5 тис. руб. [3, с.4-5].

Отже, виробнича й організаційна діяльність у Кам'янці-Подільському наприкінці 1880-х – в перші півтора десятиріччя ХХ ст. економічного мігранта з Німеччини, городянина-господарника, фундатора і власника чавуноливарного заводу Ф. Крама стала свідченням прискореного розгортання економічних процесів у Подільській губернії. Його участь у суспільному житті міста сприяла інтересам виробничників у міській думі.

Список використаних джерел:

1. Schumpeter J.A. *Business Cycles. A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process* / J.F. Schumpeter. – New York, 1939.
2. Адрес-календарь Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1904. – С. 255.
3. Букштейн Д.И. Промышленные заведения Подолии / Д.И. Букштейн, Л.В. Петров. – Винница, 1925. – 483 с.
4. Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае / А. Воронин. – 1871. – С. 22-23.
5. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи. – 1897. – Стб. 1618.
6. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи. – 1902. – Стб. 1350.

7. Городовое положение // Полное собрание законов Российской империи. – 3-е собр. – Т. XII. – №8708. – С. 430-456.
8. Гульдман В.К. Подольская губерния: опыт географическо-статистического описания / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1889. – С. 175-176.
9. Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1895. – С. 329.
10. Дизендорф В.Ф. Немецкие населенные пункты в Российской империи. География и население : справочник / В.Ф. Дизендорф. – М., 2006. – С. 80.
11. Книга Каменецкого упрощенного ремесленного управления на записку учеников разных ремесленников на 1889-1894 гг. // Держархів Хмельницької обл., ф.307, оп.1, спр.6, арк.3зв., 4.
12. Книга Каменецкого упрощенного ремесленного управления на записку учеников разных ремесленников на 1889-1894 гг. // Держархів Хмельницької обл., ф.307, оп.1, спр.6, арк.4.
13. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / под ред. Н.А. Тройницкаго. – СПб., 1904. – Т. XXXII. – С. 274-277.
14. Протоколы заседаний, переписка с Каменец-Подольского городской управой, Подольским губернским правлением // Держархів Хмельницької обл., ф.307, оп.1, спр.2, арк.57.
15. Сборник сведений о Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1884. – Вып. III. – С. 54-55.
16. Филимонов В.В. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год / В.В. Филимонов. – Каменец-Подольский, 1911. – С. 77.
17. Циркуляр Подольского губернатора об изменении паспортного устава ремесленных цехов. 1899 // Держархів Хмельницької обл., ф.228, оп.2, спр.21, арк.50.
18. Циркуляр Подольского губернатора об изменении паспортного устава ремесленных цехов. 1899 // Держархів Хмельницької обл., ф.228, оп.2, спр.21, арк.50-51.
19. Циркуляры департамента государственной полиции, указания губернатора уездным исправникам полицмейстерам о борьбе с военным шпионажем // Держархів Хмельницької обл., ф.228, оп.1, спр.666, арк.7, 40.

The article analyzes the social and productive activities of one of the founders of the engineering industry in Podillya, Prussian businessman Frederick Kram. It was found that the business risk and dependence on market separated this citizen and economic manager as owner-businessman from the concept of profession, but brought together with a master craftsman, which gain provided his social status.

Key words: Frederick Kram, Podillya, industry, businessman.

Отримано: 13.03.2015 р.